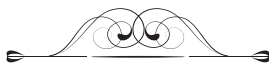

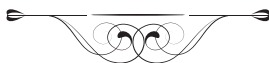
Библиотека
ИСТОРИЈСКА МЕРЕЊА

Уредник
Зоран Боїнар

Никола Гиљен

СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЗАСТАВЕ

Прилог историји српске средњовековне
вексилологије

Друго, измењено и допуњено издање

Београд
2024
ДЕРЕТА

*С благословом
АЕМ и Патријарх српски*

Мајци Мили

„Страст за истином у прошлости је најбољи
израз животне снаге у човеку и нарочит
облик његовог поштовања самог себе.“

Иво Андрић

Из рецензије

Књига *Српске средњовековне заставе – прилог историји српске вексилологије* аутора Николе Гиљена, заиста представља веома значајан прилог нашој вексилолошкој науци.

Она је, заправо, једно од ретких дела посвећених српској вексилолошкој баштини, а свакако и једино које је себи задао захтевни задатак систематизације наших сазнања, специјално о српском средњовековном заставословљу.

Изразити недостатак српске вексилолошке литературе није једино што чини ово дело хвале вредним, јер је аутор уложио много систематског напора да сагледа „мршаве” изворе и ретке сачуване вексилолошке артефакте из тог периода наше повести и да из њих извуче значајне и далекосежне закључке, који су изванредан научни допринос српској вексилологији, али, у неопходној мери, и хералдици, сфрагистици и нумизматици.

Ово дело се, стога, само препоручује, пре свега као својеврсни зборник досадашњих сазнања из домена српског средњовековног заставословља, али ништа мање и као рад који подиже свест о неопходности заштите, очувања и додатног истраживања овог значајног дела наше богате прошлости, о којој се данас код нас тако мало зна и која је често повод за бројне произвољности и лутања и у науци и у тзв. популарној култури, на шта ова књига посебно скреће пажњу.

У том великом делу дубљег истраживања и конзервације нашег средњовековног наслеђа, које се поставља пред читаву српску вексилолошку и ширу културну и научну јавност, ова књига није само иницијатор, већ и поуздан водич...

мр Часни ђакон Ненад М. Јовановић

*Директор Центра за истраживање православног монархизма,
председник Одбора за хералдичке и генеолошке студије
Центра за истраживање православног монархизма
и хералд Кнежевске лозе Српског Краљевског Дома Карађорђевића*

Предговор

„И рече Господ Мојсију: *Начини змију ватрену, и метни је на мотку, и кога уједе змија, нека погледа на њу, па ће оздравити.*
И начини Мојсије змију од мједи, и метну је на мотку, и кога год уједе змија он погледа на змију од мједи и оздрави.“

(IV Мојсијева/Бројеви, 21.8–9)

Историја српске вексилологије одувек је привлачила мање пажње истраживача него историја српске хералдике. Научници су увек били више заинтересовани за историју српских грбова него српских застава, без обзира да ли се радило о научницима који се баве средњим веком или онима који проучавају млађе историјске периоде. Таква је судбина српске вексилологије *en général*, па и српске средњовековне вексилологије. Морам признати да за ту чињеницу немам адекватно објашњење.

Великани српске хералдике, Стојан Новаковић (1884), Александар Соловјев (1958), Драгомир Ацовић (2008) и Александар Палавестра (2010), у својим, слободно можемо рећи, монументалним делима о историји српске хералдике, само су се успутно дотицали историје српских средњовековних застава – онолико колико је то било у вези са главним темама њихових радова.

Професор Станоје Станојевић је, 1930. године, посветио један свој рад историји српских средњовековних застава. Његова расправа *Наше заставе у средњем веку* представља кратак историјски преглед српске средњовековне вексилологије и доноси низ изузетно значајних података из ове области. Међутим, ова расправа, дуга свега седам страна и објављена у облику

новинског чланка, без научног апарата, оставила нас је без бројних цитата извора за Станојевићеве наводе и закључке.

У делу *О заставама код Срба – Историска разматрања* (Минхен, 1960), професор др Лазо М. Костић је средњовековним заставама посветио свега седам страна (око 6% укупног текста). У другом савременом делу које се бави историјом српске вексилологије, монографији *Војне заставе Срба до 1918* (1983) Драгане Самарџић, дугогодишњег куртоса Војног музеја у Београду, поглавље које се бави средњовековним периодом српске вексилологије има десет страна (нешто више од 5% текста).

У радовима који се баве историјом српских грбова, застава и химни, попут дела Јована Б. Маркуша (*Грбови, заставе и химне у историји Црне Горе*, Цетиње, 2007) и ђаконa Ненада М. Јовановића (*Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд, 2010), средњовековним заставама посвећено је 25 до 30% текста који се односи на вексилолошку тематику. Међутим, та бројка и даље чини свега око 5% укупног текста поменутих дела. Статистика, дакле, иако не мора увек да буде добар показатељ, каже да је средњовековној вексикологији, у малобројним делима која се њом баве, посвећено око 5% текста. Колико је то мало и недовољно показује чињеница да историја Јужних Словена и Срба на просторима Балканског полуострва до данас траје скоро шеснаест векова (од прве појаве Словена на Балкану, средином V века, до 2023. године), док средњи век, од тог времена заузима готово десет и по векова (од средине V века до краја XV века), односно око 67% тог историјског времена. Наравно да то не значи да доступност историјских извора и количина историјских промена указују на то да и средњовековна вексилологија треба да заузима 67% историје српске вексилологије, али њен садашњи простор у оквирима исте је крајње дискрепантан у односу на историјско време које средњи век заузима.

Рад који стоји пред читаоцем у целисти је посвећен српским средњовековним заставама. Намера ми је била да њиме учиним корак више и корак даље у обједињавању што већег броја доступних информација о нашој средњовековној вексилологији на једном месту, као и да разјасним недоумице и нерешена питања из ове области, а да постојеће чињенице боље објасним и употпуним неким новим значајним подацима.

Овај рад настао је из практичних околности. Део материјала сакупио сам у протекле три и по деценије, без некакве јасне намере чему ће послужити. Део материјала сакупио сам у току прикупљања материјалне грађе, односно илустрација за монографију *Принцеза Оливера, заборављена српска кнегиња* (Фондација *Принцеза Оливера*, 2009) и књигу *Кнегиња Оливера, Пут ружама посут* (Фондација *Принцеза Оливера*, 2010¹, 2013², 2019³). Део

материјала сакупљен је и у току рада на мојим претходним књигама *Два наша странца: Две биографије као прилог војној историји српског народа* (Дерета, 2017) и *Српски средњовековни грбови – савремене реконструкције из сталне поставке Војног музеја у Београду* (Дерета, 2022). Међутим, најзначајнији материјал за овај рад сакупио сам у току истраживања и припрема за потребе снимања документарно-играног филма *Пут ружама присут*, у току 2012. и почетком 2013. године.

Материјал за ову књигу сакупљао сам у протекле три деценије, пре свега бавећи се проучавањем хералдике. Потреба за детаљном анализом и систематизацијом те грађе појавила се у току истраживања и припрема за снимање документарно-играног филма *Пут ружама присут*, у току 2012. и почетком 2013. године. Сценографија ове филмоване биографије принцезе Оливере Лазаревић (1373–1444), у продукцији Фонда *Принцеза Оливера*, захтевала је и веома прецизну и научно утемељену употребу реплика српских средњовековних грбова и штитова са грбовима, као и застава коришћених у Србији кнеза Лазара Хребељановића, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Анимације историјских мапа, прављене за потребе овог филма, такође су подразумевале егзактан вексилолошки приступ и када је реч о Србији с краја XIV и у првој половини XV века, али и када су у питању Дубровник и Зета тога доба. Резултати обављених истраживања показали су се као одлична инспирација за писање овог текста. У томе су ме охрабрили и примери највећих и најзначајнијих имена српске науке у области веома блиској вексилологији – хералдици. Тако је, уосталом, настало прво значајно дело српске хералдике – *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности* Стојана Новаковића, као резултат његових истраживања везаних за промену грба Краљевине Србије 1882. године. Драгоцени хералдички текстови Љубодрага Грујића научна су апологија његове стандардизације државних знамења Републике Србије, грба и заставе из 2010. године.

У првом поглављу потрудио сам се да објасним сам појам заставе, као и термине који су се за заставу користили кроз историју у српском, али и у другим, пре свега словенским језицима: стег, хоругва, барјак, застава...

Друго поглавље укратко излаже историјат настанка и развитка заставе кроз античко доба и средњи век, са посебним освртом на хришћански однос према овом символу и хришћанским елементима који су утицали на настанак заставе као средства визуелне комуникације.

У наредном поглављу посебну пажњу посветио сам тзв. нерукотвореним обрима Господњим и ликовним, симболичким и другим представама израђеним на тканинама које се користе у богослужбеној употреби.

Моје мишљење је да су ови богослужбени предмети, реликвије и артефакти, будући да се налазе на текстилу, имали значајан утицај на поимање и поштовање застава код хришћанских, а нарочито православних народа у средњем веку.

Потом сам изложио различите изворе који „цитирају” српске средњовековне заставе: од писаних докумената, преко новца, печата, народне епске поезије, фрескописа, све до западне литературе и поморских карата – без обзира да ли ти извори само помињу српске заставе или нам и приказују како су оне наводно изгледале. У појединим поглављима дотакао сам се и неких тема које су ми се учиниле веома занимљивим, као што је помињање средњовековних застава у изворима новијег доба, однос савремене ликовне уметности према средњовековној вексилологији и њено тумачење исте, као и тумачење средњовековне вексилологије у филмској уметности.

На крају сам се потрудио да што детаљније анализирам податке и чињенице везане за мали број српских средњовековних застава које су сачуване или чији је изглед описан у документима или сачуван у другим изворима. Међу те заставе уврстио сам и оне за које се некада мислило да припадају средњовековном периоду, али је наука касније утврдила да су далеко млађе, као и оне заставе за које се само сматра да су млађе копије неких средњовековних узора. Имао сам намеру да разјасним неке недоумице у српској вексилологији и исправим грешке које се као „репови”, због недовољно пажње, провлаче кроз ретку савремену литературу. Реч је о студеничком барјаку који се некада приписивао Стефану Немањи, а данас се поуздано датира у XVII век; о застави Михаљског збора са Превлаке која се сматра копијом оригинала који је наводно осмислио Свети Сава; ратној застави краља Владислава чији је изглед забележен у дубровачким документима; застави из Моровића која се приписује краљу Урошу I; жутој застави краља Стефана Дечанског о којој постоје само писани помени; два хиландарска барјака-крсташа који се приписују цару Душану; и, на крају, о застави Михаила Радула која се датирала у XV век, а данас се зна да је начињена у XVII веку.

На основу прикупљених и обрађених података покушао сам да изведем што поузданије и колико-толико целовите закључке о могућем изгледу српских застава у средњем веку. Такође, покушао сам да их сместим у историјске и географске оквире и односе, и, на крају, изнео сам сопствени став о досадашњим покушајима њихове реконструкције, пре свега за практичне потребе у култури и уметности.

Надам се да ће, уз Божију помоћ, овај рад бити од користи пре свега онима којима је знање о средњовековној вексилологији неопходно у практич-

не сврхе, а да ће, теоријски гледано, омогућити да његови читаоци стекну основна знања о овој теми. Жеља ми је да ова књига подстакне и инспирише неке млађе, вештије и врсније научнике да се упусте у проучавање ове изузетно интересантне области, како бисмо, у што скоријој будућности, обогатили научно сазнање о српској средњовековној вексилологији.

Аутор

Предговор другом издању

Веома ме је обрадовала жеља издавачке куће *Дерета* да, само десет година после њеног првог објављивања, поново објави моју књигу *Српске средњовековне заставе*. Њено прво издање већ одавно је распродато, а интересовање читалачке публике за ову књигу се временом само повећавало. Већ сам у каријери доживео да моја књига *Кнегиња Оливера, пут ружама присут* за девет година доживи чак три издања, па сам искусио и радости аутора када му књига за кратко време буде распродата, али и жалости што она тада далеко теже долази до нових читалаца.

Овога пута посебно ме радује поновно издање моје књиге о средњовековним заставама, будући да, са очеве стране, потичем из барјактарске куће Гиљена. Први барјак Гиљени су добили још приликом опсаде Никшића, 1809. године, из руке самог Светог Петра Цетињског. Вијорили су га и под тим српским барјаком гинули у свим ратовима које су Срби из Црне Горе водили све до Мојковачке битке 1916. године. Ту моју радост и тај мој понос посебно подстичу светли примери из барјактарске прошлости моје породице. Такав је пример Стане Орман, која је у току Црногорско-турског рата 1862, после погибије три сина барјактара, из њихових мртвих руку узела српски барјак и вијорила га при јуришу на Турке. Такав је и пример Милана-Миња, Милуна и његовог сина Рада Гиљена, који су, као барјактари Ускочког батаљона, јуначки пали на „српским Термопилима”, у Мојковачкој бици, 24. и 25. децембра 1915. године (6. и 7. јануара 1916), а чију је погибију у народној песми опевао Хаџи Радован Бећировић Требјешки (1897–1986), црногорски народни песник и гуслар, последњи епски бард српског народа:

„Два Гиљена, два ближња рођака
 Два ускочка носаху барјака
 Мињо Савин Гиљен – Орман звани,
 Тај му барјак доби отац славни
 Кад ускочи из војске Ченгића
 На крвави чардак Алексића.
 Други барјак Гиљен Милун носи,
 Док га плотун њемачки покоси,
 Милун паде а Раде допаде
 И заставу ускочку не даде.
 Раде паде барјак му остаде,
 Цијела га разнијеше зрна,
 У намету¹ стоји цида² црна
 Тужна као самохрана мајка,
 Нема њојзи Рада ни барјака”.

Текст другог издања *Српских средњовековних застава* у међувремену сам допунио неким новим открићима на пољу вексилологије, хералдике и нумизматике, како би садржај у потпуности остао актуелизован. У овом издању неке илустрације сам заменио новим, а неке додао како би се увид читалаца обогатио, док су реконструкције средњовековних застава, које сам за прво издање радио ручно, у овом, другом издању, замењене реконструкцијама које сам у међувремену урадио компјутерском графиком.

После објављивања моје књиге *Српски средњовековни грбови (Дерета, 2022)*, ово друго Деретино издање књиге *Српске средњовековне заставе*, комплетира мој рад на пољу српске средњовековне хералдике и вексилологије, односно ових дисциплина у оквиру српске медијевалне графичке комуникације и примењене графике. Истовремено, овим издањем издавач и моја маленкост комплетирамо и овај сегмент у оквиру *Деретине* едиције *Историјска мерења*, коју већ годинама успешно уређује мој цењени колега и пријатељ Зоран Богнар.

Аутор

¹ Намет = смет снега.

² Цида = копље.

Застава – појам и термини

Под појмом *застава* (*стег* или *барјак*)³ подразумева се већи или мањи комад тканине, најчешће правоугаоног облика, и најчешће у више боја. На застави се могу налазити грбови или неки други симболи. Она се држи и користи окачена на јарболу, копљу, разапета на зид или на неком другом погодном држачу. Застава служи у сврху *идентификације* или *сигнализације*. Заставама су представљене државе, народи, покрети, организације, локалне административне јединице, институције, војне јединице... Заставе посебно отврђених облика, боја и дезена служе и као средство комуникације у речном, поморском и авио-саобраћају, као и у другим специфичним ситуацијама, симболишући слова, речи, команде, стања, ситуације и сл.

Архивар СПЦ из Чачка, Милош Матијевић, у једном свом раду посебно наглашава етичко значење заставе: „Свакако да најрепрезентативнији део сваке војне свите представљају заставе. Кроз историју ратовања оне су симболично представљале победе и поразе. Када би са опседнуте тврђаве била скинута застава, то би значило да је тврђава освојена и да је победа извојевана. С друге стране, када би заставнику од стране непријатеља била одузета застава јединице, то би представљало пораз и јединица би се повлачила да се редови поново консолидују. Колика је била вредност заставе говори и то да су барјактари бранили своју заставу животом и углавном би радије умирали у покушају да је спасу, него што би се враћали у своје редове без заставе, што би представљало срамоту за барјактара, а морални пораз за јединицу“⁴.

³ Лат. *vexillum*; грч. *σημαία*; рус. *знамя, флаг*; енгл. *flag, colours*; фран. *drapeau, étandard*; нем. *Fahne, Flagge, Banner*; итал. *bandiera*; шпан. *bandera*; тур. *bayrak*.

⁴ Матијевић, 81–82.

Научна дисциплина која проучава заставе зове се *вексилологија*. Ова реч је кованица настала од латинске речи *vexillum* (стег, барјак, застава) и грчке речи *логос* (наука). Назив је 1957. године осмислио американац Витни Смит Џуниор (Whitney Smith Jr., 1940–2016), касније најистакнутији вексилолог на свету и аутор многих књига и чланака на ову тему.⁵ У научној литератури овај термин је у употреби од 1959. године. У почетку је вексилологија сматрана делом *хералдике*, а неки је сматрају и граном *семиотике*, науке о знаковима, односно опште теорије знаковних система. Особа која проучава заставе је *вексилолог*, а неко ко их ствара је *вексилограф*. Вексилолози и вексилографи су организовани у националне асоцијације под покровитељством међународне вексилолошке организације FIAV (фран. *Fédération internationale des associations vexillologiques*). У Србији се вексилологијом професионално баве три удружења: Српско друштво за хералдику, генеалогичку, вексилологију и фалеристику *Бели орао* (скр. Српско хералдичко друштво – СХД), основано 1991, Одбор за хералдичке и генеалогичке студије Центра за истраживање православног монархизма, основан 2001, и Друштво српских грбоносаца *Милош Обилић*, основано 2008. године.

У српском језику данас је *застава* најчешћи термин, док се термини *стег* и *барјак* користе далеко ређе, обично у неслужбеној комуникацији и у поетском контексту. Константин Јиречек пише да је „застава (стијег, хоругва, застава, лат. *gonfalones*)” била „видно обележије пукова у средњовековној Србији” и да су се „према њима војводе звале и *стегоноше* (*vexillifer*)”.⁶ Управо у том смислу *стегоноше* помиње *Душанов законик*. У његовом члану 150 помињу се *властелини стегоноше*:

150. прѣселнцахъ

150. оѡтъ сѡды и на прѣѡда. прѣселнице да нѣсть ни слеѡе ниѡца. развѣ ако се слоѡѡчи велника властелинна стегоноше оѡ жоѡпѡе. или помала властелинна, кон дрѡжавѡ на се. и не илаю, оѡдѣсе ни кою мѡгѡ собоѡмѡ. и мѡге свонѡмѡ државѡмѡ, тнзи да плакаю.

⁵ Смит је оснивач *Центра за истраживање застава* (1962), *Северноамеричке вексилолошке асоцијације* (1967), *Међународне организације вексилолошких асоцијација* (1969) и *Фондације Наследство застава* (1971), као и данас најеминентнијег вексилолошког часописа *Билтен Застава – Међународни журнал за вексилологију*.

⁶ Јиречек, II, 106.

[О приселицама

150. Од сада и унапред приселице да не буде ни пратње никакве, него ако се задеси велики властелин стегоноша у жупи, или мањи властелин, који држе засебно свој посед и немају никакве заједнице међу собом и међу својим поседом, они да плаћају.]⁷

У свом коментару термина *властелин стегоноша* Стојан Новаковић пише да је „стегоноша био управо не заставник већ војвода коме је стег био предат као знак његове команде над неколико одељака војничких које је он имао да води”⁸.

Нема сумње да је термин застава новијег датума.⁹ Средњи век познаје термине *стег* (стаги) и *хоругва* (хоругън). Александар Соловјев је сматрао да су то и најстарији словенски термини за заставу. Могуће је, вели Соловјев, да ови термини потичу од готских речи *stange* и *hrunga*, мада има и назнака да термин *хоругва* можда потиче и од монголских речи *orong* тј. *horongo*. Од ових термина настали су и сви термини за заставу у словенским језицима: руски *стягъ*, српски *стѣгъ* и хрватски *stijeg*, као и руски *хоругвь*, српски *хоругъвъ*, пољски *chorągiew*, чешки *korouhev* или бугарски *ругль*.¹⁰ Александар Соловјев и, пола века касније Драгана Самарџић, писали су о томе да су се ова два појма, *стег* и *хоругва*, временом дистанцирала, па се термин *стег* користио у смислу *знамења*, да се њиме означи *застава*, док је термин *хоругва* почео да означава црквене заставе.¹¹

Оба руска термина *стягъ* и *хоругвь*, јављају се у најстаријем руском епу *Слово о Игоровом походу* (XII век).¹² На староруском језику (древнеросский) тај стих гласи:

⁷ закон, чл. 150, стр. 66. и 103. (У неким другим преписима, нпр. Призренском, овај члан носи бр. 155, Новаковић, 1898, 122: „отъ села напредѣ присѣланце да нѣсть ни саѣда ништа; развѣ ако се слоудн велнка властѣлнна стегоноше оу жоупѣ; или по дала властѣлнна кон дрѣже дрѣжавоу на се и не нидю оудѣсь нноі мегѣ совоомъ і мегю своомъ дрѣжавоомъ, тѣзиди да плакаю.”).

⁸ Новаковић 1898, 240.

⁹ Самарџић, 7.

¹⁰ Соловјев, 362, нап. 1.

¹¹ Уп. Соловјев, 362, нап. 1 и Самарџић, 7; У православним црквама постоје и хоругве начињене од метала, као што је нпр. она са приказом Богородице и Христа на дрвеном уметку, начињена 1916. године, а која се и данас налази у цркви Свештеномученика Харалампија у Москви.

¹² *Слово о Игоровом походу* (рус. *Слово о плѣку Игоревѣ* или *Пѣснь о походѣ Игоря*) је најстарији руски народни еп из 1185. године. Описује поход новгородско-сјеверског кнеза

„Чръленъ стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрълена чолка,
сребрено стружіе -
храброму Святъславличю!”

Односно, у преводу на савремени руски језик:

„Багряное знамя,
бѣлая хоругвь,
багряная чолка
и сребренное древко,
достались отважному Святославичу!”

[Црвена застава,
бела хоругва,
црвено знамење
и сребрни оклоп
припадају храброму Свјатославичу!]

На једном другом месту у *Слову* каже се:

„Ярославе, и вси внуце Всеслави
уже понизить стази свои,
вонзить свои мечи верезени;
уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ.
Вы бо своими крамолами начасте
наводити поганья на землю Русскую,
на жизнь Всеславовю.
Которое бо бѣше насиліе
отъ земли Половецкы!”

Игора против Половаца (Кумана). Оригинал је настрадао у пожару који је захватио Москву 1812. године, током сукоба са Наполеоном, али је његов текст објављен пре уништења, 1800. године. По мотивима овог спева Александар Борозин је написао чувену оперу *Кнез Игор* (1869–1887), али поменутих стихова нема у либрету опере.

Односно, у преводу на савремени руски језик:

„О Ярославъ, и всѣ внуки Всеславовы!
Теперь приклоните ви свои знамена,
вложите въ ножны мечи важи поврежденные;
далеко уже отстали вы отъ славы дѣда вашего.
Вы своими крамолами начали
Наводить невѣрныхъ на землю Русскую,
на жизнь Всеславу.
Былоль какое насиліе
отъ земли Половецкой”.

[„Јарославићи и унуци Всеслава!
Та спустите свој стег најзад,
одложите једном маче рушилачке.
Из славе сте прадедовске већ испали!
Ви сте својим раздорима
први стали наводити невернике
на прекрасну Земљу Руску,
на достојност Всеславу.
Иза ваших свађа поче
настање половецко!”]¹³

Савремени *Руско-српски речник* у редакцији Богољуба Станковића помиње оба савремена и оба древна руска термина за заставу: *знамя*, *стяг*, *флаг* и *хоугвѣ*. Термин *застава* у руском језику нема вексилолошко значење, већ означава „градску трошаринску станицу, улаз у град, војну стражу или караулу”.¹⁴ У чешком језику се за заставу и данас, поред термина *vlajka*, најчешће користе термини *prapor*, *praporec* и *praporek*. И у црквенословенском и у малоруском језику термин за заставу је *praporx* односно *prapor*. Од тог термина потичу чешки називи за војни чин – *praporčík*, *praporečník* или *praporščak*, као и руски чин *прапорщик*, уведен 1649. године. Ови термини настали су од словенског термина *прапоръ* у значењу *застава* (*знамя*), и означавају чин између највишег подофицирског и најнижег официрског, нешто између *заставника* и *потпоручника*. Прапорщик се често преводи као *заставник*, мада је руски термин за

¹³ Ироическая пѣснь, стр. 11. и 34–35.

¹⁴ Руско-српски, 232, 245, 835, 913. и 925.

заставника у смислу онога који носи заставу или онога који брине о њој – знамѣнѣик (значар).¹⁵ У чешком се језику далеко ређе користе термини *korouhev* (хоругва), *zástava* или *standarta*.¹⁶ Бугарска реч *знаме* користи се у данашњем македонском језику.

Термин *барјак* (од турског *bayrak*) долази у српске земље тек са турским освајањима на Балканском полуострву и потискује раније термине почев од XV века.¹⁷ Барјак је, као „балкански турцизам”, осим у српски ушао и у друге језике балканских народа: у македонски као *бајрак* и *барјак*, у бугарски као *барјак*, *бајрак* и *бајряк*, у румунски као *bairac*, арумунски као *băirăke* и *băryeăke*, грчки као *βαϊράκι* тј. *μπαϊράκι* и шиптарски као *bajrák* и *barják*. Чак и млетачки документи од XV века помињу термин *bariachi*.¹⁸ Други турски термин – *санџак* (тур. *sancak*), није се, у области вексилологије, дубље укоренио ни у савременом турском ни у српском језику. У турском је остао као термин за мању област, део вилајета, једну од провинција Османског царства. Савремена употреба термина Санџак – за део Рашког и Златиборског округа у Републици Србији – данас је спорна и представља увредљиво намећање остатака окупаторске османске административне терминологије Србима и део савременог османизма. Преостала два османска термина за заставу: *алем* (арап. *алам* = знак, символ) и *лива*, нису оставили значајнијег трага. „Док је назив алем имао два значења (знак и застава), туг само један (знак), застава се на турском језику називала *sancak* и *bayrak*, означавајући и у једном и у другом случају комад платна или свиле на врху оштрог копља. Иако су ове две речи семантички врло сличне, употребљавале су се за две основне врсте заставе у држави. Међутим, савременици нису употребљавали назив санџак за заставе јаничарских јединица. Те заставе су се звале барјак. Наиме, санџак је био назив заставе које су припадале владајућем слоју у Османлијском царству. Барјак је био застава професионалних војника, а био је и назив за заставе дервишких братстава. Још једна разлика је уочљива код ова два термина. Под барјаком се увек окупљала мања група људи, а под санџаком велика војна сила. Санџак је имао и другу инсигнију (туг), док барјак ово обележје није поседовао”, пише Милош Матијевић о разликама између термина *барјак* и *санџак* у свом раду *Одећа и оружје јаничарског рода у османлијској војсци* (2009).

¹⁵ VE, VII, 195. и X, 672.

¹⁶ Костић, 1960, 6.

¹⁷ Самарџић, 7–8.

¹⁸ ERSJ, 207.

Када пише о специфичностима финијала, врха на копљима или јарболима османских застава, Милош Матијевић каже: „Све до модернизације Османлијског царства у XIX веку, значајан део заставе био је врх њеног копља или држача који се називао *alem*. Тај термин имао је два значења: 1) знак и 2) застава. Алем у значењу заставе само је отменији и ученији назив заставе која је могла носити и друге називе: *sancak*, *bayrak*, *liva*. Међутим, алем као знак, као метални завршетак копља заставе, који је могао бити израђен од најјефтинијег до најскупоценијег метала, одређивао је врсту заставе и ранг онога ко је поседује. Алем је, у суштини, метална кугла која се налазила испод самог врха копља које носи заставу. Но, није увек имао облик кугле, већ је могао бити и у облику полумесеца са звездом или без ње”. Матијевић додаје да је „алем у облику флерона¹⁹ типичан за заставе класичног периода, пре реорганизације и модернизације царства. Флерон (пљоснати алем са стилизованим цветом или листом) на себи је носио име власника заставе или име *alembara*, носитеља заставе. Некада се, међутим, у оквиру флерона налазило име Алаха или веровесника Мухамеда. Владарски адеми носили су имена султана. Посебна врста алама, који се јавља претежно на војним заставама, јесте тзв. спуштени алем. То је једноставнији алем који се налази испод оштрице војничког копља, а испод које се налазе једна, две или три металне лопте различитих величина“.²⁰

У *Рјечнику* Вука Стефановића Караџића (1852) спомињу се сва три термина – *барјак*, *застава* и *стег*. За *барјак* Вук пише да је турцизам, синоним за заставу (нем. *Fahne*, лат. *signum*, *vexillum*), док за *стијег* вели да је синоним за барјак и заставу који се користи „у Боци и Дубровнику”. За појам *застава* Вук пише да је синоним за *барјак* који се користи „у Хрватској”. Он помиње и *крстат барјак* (нем. *Kreuzfahne*, лат. *vexillum cruciatum*). Такође, Вук наводи још неколико интересантних значења речи застава. Застава је и „мјесто на дну стола, према горњем челу”. Народна песма каже:

„Славу слави српски кнез Лазаре
у Крушевцу, мјесту скровитоме.
Сву господу за софру сједао,

¹⁹ Флерон = цветно или лисно обликовани елемент у архитектури или штампарству.

²⁰ Матијевић, 82–84; Детаљније о османским финијалима в. у Jaroslav Martykán, „Decorative Motifs Used on the Ottoman Flag Finials”, *The XIX International Congress of Vexillology, York, 23–27 July 2001: Proceedings*, Flag Institute, Kingston upon Hull, 2009, pag. 61–65.

сву господу и господичиће:
 с десне стране старог Југ-Богдана,
 и до њега девет Југовића;
 а с лијеве Вука Бранковића,
 и сву осталу господу редом;
 у заставу војводу Милоша
 и до њега дв'је српске војводе:
 једно ми је Косанчић Иване,
 а друго је Топлица Милане.”²¹

„У Срба је по Херцеговини и сад обичај да у заставу (кад је каква част) посаде једнакога са онијем који сједи у горњем челу”, пише Вук Караџић у *Рјечнику*. Он каже да је синоним за *заставу* у овом значењу реч *засједа* – „особито на свадбама”. Вук је записао да су „особито у Паштровићима одређени сватови који сједе у застави. Кад дјевојци дају добру молитву, двије засједе држе вео изнад ње”. Застава је, према Вуковом *Рјечнику*, и део војне јединице у Црној Гори – део који „остане као у засједи”, док *удорције* нападају главнину непријатеља. Такође, „у нахији Рудничкој”, *заставама* (великим и малим) назива се „вез на чарапама, као вођице”.²²

Деценију после Вуковог *Рјечника*, Ђура Даничић у свом *Рјечнику из књижевних старина српских* не спомиње ни један од поменута три појма која у српском језику означавају заставу. Међутим, Даничић помиње термин *стегоноша* тј. *стјегоноша* – *стѣгноша*, цитирајући *Душанов законик* према Шафариковом издању из 1851. године.²³

Отприлике у исто време кад и Даничић, др Фрањо Миклошић, у свом *Старословенском лексикону (Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum)* као синониме за *заставу* (лат. *vexillum*) наводи старословенске термине *стег* и *хоругва*. *стѣгъ*, *стагъ* или *стегъ*. „знаменѣ глаголють стагъ” је *vexillum*. *Хоругва* или *хоругъ* је синоним за *стег* – „стагъ ли хоругъовъ”. Миклошић помиње и *заставнике*: *стѣговъникъ* или *стаговъникъ* и *стѣгноша* су *vexillarius*, *signifer*, *значар*, тј. *заставник* (не и властелнъ стегоноша). Објашњавајући реч

²¹ Антологија, 15, „Кнежева вечера“, стр. 261.

²² Караџић, *Рјечник*, 16, 194–195, 307, 715. и 770; Немци би заставу супротно челу стола превели као *Ehrenplatz am Tische*, а заставу као *vexillum* као *Art Stiderei auf Strümpfen* (Ђорђе Поповић, *Речник српскога и немачкога језика, II, Српско-немачки део*, Београд, 1926, стр. 93).

²³ Даничић, III, 192; Šafárik, 46.

хоругва, он помиње и „грчку хоругву” („грѣьскыѧ хоругви”) као старословенски превод термина „ромејски скиптар” („та ρωμαίων σκήπτρα”).²⁴

Ранко Јанковић у *Системском речнику српског (српскохрватског) књижевног језика* (1936) међу војним терминима само наводи термин *застава*, као и његове синониме, деминутиве и изведенице: „застава, барјак, барјакчић, стег, барјактар, заставник, стегоноша”, не дајући објашњење ових речи.²⁵

Хоругва (хоругвь), иако већ увелико посебан појам за црквену заставу, у *Речнику црквенословенског језика* проте Саве Петковића из 1935. године, дефинисана је само као *барјак, знак, знамење* (грч. σημεῖον). Прота Петковић је сматрао да реч води порекло од грчког термина χορηγεῖν = предводити.²⁶ С друге стране, Јоанис Фундулис у својој *Литургици* за хоругве (τὰ λάβαρα) каже да се „праве од платна или метала и имају са обе стране угравирани или насликани представе Светога коме је посвећен храм, Господњих празника итд, и носе се на литијама које се врше изван храма.”²⁷

У *Православном појмовнику* из 2008. године *хоругва* је дефинисана као: „црквена застava или барјак на којој је представљена свечанска икона. На врху дршке јој је крст, као обавезно знамење. Хоругве се носе на литијама и крсним ходовима испред народа. Често се називају и литијама јер се једино на крсним ходовима и литијама и употребљавају. Хоругва симболично показује да Црква Христова пролази на земљи по крсном путу и под знаком Часног Крста бори се са злим жељама и тамним силама овог свијета.”²⁸

Интересантно је да је у *Српској породичној енциклопедији* из 2006. године турцизму *барјак* дато значење *хоругве* – црквене заставе: „Барјаци, у хришћанству, симболи Христовог васкрсења и победе над злом и смрћу. Носе се у литијама, а у црквама се користи крст у виду барјака и барјаци са ликовима појединих светаца.”²⁹

Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (*Речник САНУ*) помиње барјак као синоним за заставу, „вишебојни (ређе једнобојни) комад тканине на копљу, као символ нације, државе, какве организације, каткад и племићке породице.”³⁰

²⁴ Mikosich, 900. и 1094.

²⁵ Јанковић, бр. 1450, стр. 128.

²⁶ Петковић, 1935, 307.

²⁷ Фундулис, 36.

²⁸ Православни појмовник, 212.

²⁹ СПЕ, III, 20.

³⁰ Речник САНУ, I, 307.

За заставу се наводи и да је синоним за *барјак* и *стег*, али и „војна јединица са својом заставом”, „прамен дима, прашине или сл.”, „место за столем насупрот прочељу, зачеље”, „реп комете репатице”, „путељак, стазица између две куће”, „скровито место погодно за изненадан напад, заседа, бусија, заклон”, „залога у некретнинама, хипотека”, „брана, устава” и „апарат за загревање и расхлађивање шире”.³¹ *Речник* наводи и велики број израза везаних за појмове барјак и застава, као и велики број изведеница из ових појмова.³²

У *Речнику српскохрватског књижевног језика*, осим заставе, као основног значења турцизма *барјак*, наводе се још и *прамен* – облак дима или прашине, одред војске и део племена који се бори под истим барјаком.³³ *Етимолошки речник српског језика САНУ* (2006) дефинише *барјак* као турцизам – синоним за заставу, али наводи и неколико веома интересантних значења ове речи. Тако се *барјаком* назива и врста игре са заставама, скуп пера на птичијем репу, лишће на цвету лептирастих биљака, водена завеса коју чини јака киша по ветровитом времену, једна врста речне рибе (лат. *Salmo fontinalis*). Барјак је и назив за кућну паучину, нараменицу на кошуљи, штап окићен марамама, биљем и звонима који се у враћанском крају носи у поворци за Ђурђевдан, као и игра у којој се капа скида са пободеног штапа. Београдска Бајракли џамија, као и оне истоимене у Пећи или Самокову у Бугарској, своје име дугују обичају да се тако називала главна џамија са које се бајраком (барјаком) тј. заставом давао сигнал другим џамијама у месту за истовремени почетак муслиманске молитве.³⁴

Реч *застава*, у свом вексилолошком значењу, улази у српски језик тек на прелазу из XVII у XVIII век.³⁵ Она тек постепено, током XIX и XX века потискује стари српски термин *стег* и турцизам *барјак*. У *Речнику српскохрватског књижевног језика* застава је дефинисана као „на мотки причвршћено платно одређених боја, као обележије народа, државе, удружења, идејног покрета, војног одреда и др.” Поред свог главног, вексилолошког значења, у смислу синонима за *стег* и *барјак*, овај *Речник* наводи и друга значења речи *застава*, више-мање слична онима које имају и *стег* и *барјак*.³⁶

³¹ Речник САНУ, VI, 417–418.

³² Речник САНУ, I, 308–310. и VI, 418–421.

³³ РСКЈ, II, 143.

³⁴ ЕРСЈ, II, 206–207.

³⁵ Костић, 1960, 7, нап. 2.

³⁶ РСКЈ, II, 221–222.

У *Речнику српскохрватског књижевног језика реч стег* (ијек. *стијег*) дефинисана је као синоним за *заставу* и *барјак*, а у фигуративном смислу као „руководећа мисао, идеја, симбол чега”.³⁷ Речници и лексикони често изостављају значење речи *застава* (или у дем. *заставица*) у смислу „средњовековних рукописних орнамената који захватају ширине читавих страница или једног ступца на почецима текстова или заглавља.”³⁸

Јован Дучић (1875–1943), „кнез српских песника”, у два маха у својој поезији помиње заставе, и ти помени су веома сликовити за објашњење значаја заставе у историји, традицији и свести једног народа. Када у песми *Ave Serbia* Дучић пева својој отаџбини, он одмах препознаје њену заставу:

„Твоје сунце носе сад на заставама,
 Ти живиш у бесном поносу синова;
 Твоје светло небо понели смо с нама,
 И зоре да зраче на путима снова.”³⁹

Међутим, када се обраћа непријатељима свога народа и отаџбине, он констатује да њихове заставе нису препознате. У песми *Хорда* (или *Бугари*), која је настала 1913. године, после напада Бугарске на Србију,⁴⁰ Дучић Бугарима пева:

³⁷ РСКЈ, V, 1012.

³⁸ Zagorka Janc, „Zastava”, ELU, IV, 603.

³⁹ Дучић, Сабрана, 807.

⁴⁰ Песма *Хорда*, под насловом *Бугари* и са нешто другачијим стиховима, која „можда најбоље изражава осећање у Србији поводом напада *Татаро-бугара*”, објављена је први пут у *Антологији српске ратне лирике 1912–1922*, коју су приредили М. Ђуричић и М. Дамјановић, а објавило Удружење резервних официра и ратника у Београду, 1926. године. (Борис Милосављевић, „Век од велике победе на Рајчанском риду и Брегалници (4. јул 1913)”, <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/07/04/boris-milosavljevic-vek-od-velike-robode-na-rajcanskom-ridu/>). Песма је упућена Бугарима и написана је 1913. године. Није упућена Хрватима и није написана 1943. године, као што се често мисли. Хрватима је упућена песма *Сину тисућљетне културе* из 1943. године, која се и данас често, из непознатих разлога или из сасвим непотребне „политичке коректности”, изоставља из Дучићевог опуса (прим. аут., в. Дучић, Сабрана, 735–844).

„Ми нисмо познали вас по заставама
 Ни ваше хероје од лавова љуће’:
 Све на коленима вукли сте се к нама
 Носећ мач убице и луч паликуће.”⁴¹

Професор Лазо М. Костић, у својој студији о заставама, записао је да је застава „знамење под којим се гинуло и за које се гинуло.”⁴²

Знаменити немачки хералдичар Герт Освалд (1944–1996) у свом *Хералдичком лексикону* (1984) *заставу* дефинише као „једнобојни или вишебојни комад тканине, делом прекривен и хералдичким симболима, причвршћен на штап (стуб)”, који представља „почасно високо знамење једне државе, покрајине или града”. Освалд напомиње да се застава користи и као „једна од главних хералдичких фигура”.⁴³ Описујући различите врсте застава, Освалд помиње:

1. *Стандарту (Standarte)*, „првобитно Цареву (Царску) заставу, касније коњичку заставу, данас сваку малу квадратну заставу”,⁴⁴
2. *Гонфанон (итал. guntfano = ратна тканина)* „заставу са више врхова причвршћену на копље”,⁴⁵
3. *Орифлам (Oriflamme)*, „дугу разрезану заставу”⁴⁶ и
4. *Швенкел (Schwenkel)* „заставу са правоугаоном траком истог назива”.⁴⁷

Освалд помиње и функцију *банера* или *панијера (Banner, Panier)*, „средњовековног заставника, око кога су се, на позив, окупљали витезови”⁴⁸, можда налик на *властелина-стегоношу* који се помиње у *Душановом законуку*.

⁴¹ Дучић, Сабрана, 808.

⁴² Костић, 1960, 3.

⁴³ Oswald, 124–125. и 130–131.

⁴⁴ Oswald, 378.

⁴⁵ Oswald, 124.

⁴⁶ Oswald, 293.

⁴⁷ Oswald, 359.

⁴⁸ Oswald, 52–53.

Садржај

Из рецензије	11
Предговор	13
Предговор другом издању	19
Застава – појам и термини	21
Средњовековне заставе	35
Нерукотворени образ господина Исуса Христа – застава „Бога истинитог од Бога истинитог”	45
Помени српских застава у средњовековним изворима	52
Помени српских средњовековних застава у нововековним изворима и литератури	62
Употреба страних застава у српским средњовековним земљама	77
Прича о две заробљене заставе	88
Цитати застава на новцу српских средњовековних владара	104
Цитати застава на српским средњовековним печатима	114
Представе српских средњовековних застава на каменој пластици и фрескопису	118
Цитати средњовековних застава у српској народној епској поезији	122
Представе српских средњовековних застава у савременој ликовној уметности	132
Српске заставе на средњовековним портоланима	142
Помени српских застава у западној средњовековној литератури	148
Студенички „барјак Стефана Немање”	150

Застава михољског збора – „Барјак Светог Саве” са превлаке	157
Застава краља Владислава и Великог Жупана Десе	164
Застава краља Уроша из Моровића	174
Жута застава краља Стефана Дечанског	177
Два хиландарска крсташа цара Душана	183
Застава Јована Михаила Радула	189
Пут посут трњем: Медијевалне вексилолошке реконструкције у српској кинематографији 1904–2017.	191
Вексилолошке реконструкције за потребе филма Пут ружама посут 2013. године	198
„Знамење глагољут стјаг”	201
БИБЛИОГРАФИЈА	215
Сажетак	232
Summary	233

**За помоћ у стварању ове књиге аутор захваљује
следећим институцијама:**

Архив Југословенске кинотеке, Београд
Канцеларија Његове Светости Патријарха српског, Београд
Војни музеј, Београд
Народни музеј, Београд
Народни музеј, Ваљево
Фондација „Принцеза Оливера”, Београд
Храм Светог Апостола и Евангелисте Марка, Београд

Аутор посебно захваљује и следећим појединцима:

Биљана Стевановић
Жарко Мандић
Лидија Лекић
Јелена Мандић
Љиљана Павловић
Љубиша Алексић
Маша Кларк
Мила Јуришић
Милош Милошевић
Ђакон Хаџи Ненад М. Јовановић
Оливера Шарановић
Раде Павловић
Снежана Стојановић
Соња Јовићевић Јов

Овај рад настао је као део научноистраживачке делатности
Фондације „Принцеца Оливера”
www.princezaoliverafond.org.rs.

Аутор пројекта: Никола Гиљен, православни теолог
Стручни консултант: Јелена Мандић, историчар уметности
Реконструкције застава: Никола Гиљен, православни теолог

Никола Гиљен
**СРПСКЕ
СРЕДЊОВЕКОВНЕ
ЗАСТАВЕ**

Прилог историји српске средњовековне
вексилологије

За издавача
Дијана Дерета

Лекџура и корекџура
Исидора Ињац

Ликовно-џрафичка ојрема
Марина Славковић

Прво ДЕРЕТИНО издање

ISBN 978-86-6457-538-6

Тираж
1000 примерака

Београд, 2024.

Издавач / Штампa / Пласман: **ДЕРЕТА доо**, Владимира Роловића 94а,
11030 Београд, тел./факс: 011.23.99.077; 23.99.078, **www.dereta.rs**
КЊИЖАРА ДЕРЕТА, Кнез Михаилова 46, Београд, тел.: 011.26.27.934, 30.33.503

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929.6(497.11)"04/14"

94(497.11)"04/14"

355.48(497.11)"04/14"

ГИЉЕН, Никола, 1971–

Српске средњовековне заставе : прилог историји српске средњовековне
вексилологије / Никола Гиљен. – 2. измењено и допуњено изд (1. Деретино изд.).
– Београд : Дерета, 2024 (Београд : Дерета). – 233 стр., [24] стр. с таблама :
илустр. ; 24 см. – (Библиотека Историјска мерења)

Тираж 1.000. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија:
стр. 215–231. – Summary.

ISBN 978-86-6457-538-6

а) Хералдика – Србија – Средњи век б) Грбови – Србија – Средњи век в) Србија
– Историја – Средњи век

COBISS.SR-ID 141851913